

БОЯН ВЪЛЧЕВ

КЪМ ИСТОРИЧЕСКАТА ТИПОЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК*

Едно сравнение

между българското и немското книжовноезиково развитие

Boian Valtchev

TO THE HISTORICAL TYPOLOGY OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

The author outlines the main typological differences in the historical beginning, building and contemporary functioning of the Bulgarian and the German literary language through a parallel examination of some substantial moments in the development of the two languages

---

При прочитането на заглавието сигурно всеки би се запитал дали двата езика са сравними. И още: дали изобщо е възможно тази обширна тема да бъде разгледана в един доклад пред научна конференция.

Първо ще отговоря на втория въпрос: не е възможно. Затова тук представям в почти конспектен вид резултатите от едно изследване, в което подробно обглеждам общото и различното в потока на историческото развитие на двата книжовни езика.

На първия въпрос отговорът гласи: двата езика са сравними. Според мене съпоставителните изследвания дават подобри резултати, когато наблюдаваме езици, които осигуряват контраст и различие, а не толкова нюанс и единство. Освен това не сравнявам вътрешноезикови закономерности (въпреки че и това е възможно), а проследявам и анализирам взаимодействието между книжовния език и обществото. Така ясно се проявяват различията или общото по пътя на изграждане и функциониране на книжовните езици – исторически и днес.

***

В началото ще изтъкна два от най-важните признаци, които характеризират явлението книжовен език и които по-малко или повече се пренебрегват в историческите изследвания. По традиция от по-старите етапи в развитието на филологията за книжовен език се смята всеки език, който по някакъв начин е фиксиран в писмена

---

* Статията е под печат в сборник на университета в Сегед (Унгария).

форма. Едва структуралистите добавят към обхвата на това понятие и т.нар. книжно-разговорна реч. Така в съвременното ние наблюдаваме едно ярко изразено *двуединство между писан и разговорен книжовен език*. През последните десетилетия се стигна до едно още по-характерно за целия комплекс на съвременната цивилизация явление – книжовният език прониза всички обществени слоеве и все повече се превръща в общонародно средство за общуване. Статистиката сочи, че диалектите постепенно, но сигурно изчезват, а през десетилетията след Втората световна война стават все повече българите, носители единствено на кода на книжовния език.

Книжовният език е език на определена исторически формирала се *културна, стопанска и политическа общност* и представлява нейно *колективно творение*. Същото трябва да се каже и за диалекта, само че при него има естествено създадена общност от носители на един диалект. Книжовният език се създава в процеса на изграждане на общността, която най-общо можем да наречем нация. За да съществува тази общност, трябва да се изградят съответните обществени структури. Иначе казано, пораждането на книжовния език е резултат от *възникнала потребност и от появил се обществен (институционален) потребител*. Ако се обърнем към средновековния български книжовен език, ще отчетем ясно тези две първопричини: има нужда от книжовен език за обслужване на новата религия, което е в тясна връзка и с държавата, има съответно черква и държава. За да се реализира тази потребност, се провежда образователен процес. Образователният процес води до нарастване на масата на носителите/потребителите на книжовния език. Ето в това се съдържа едно от най-важните условия за съществуването на книжовен език: книжовният език е немислим без налична система за подготовка на хора, умеещи да го ползват, за да обслужват с него обществени потребности. Ясно е, че през Средновековието моделът на цивилизационното битие не изисква масова грамотност. Такава грамотност обаче ще стане необходима, когато обществото излезе от сянката на черквата и започне бързо да развива производителните сили и науката. Така и книжовните езици се превръщат в един вид производителна сила, като стават важен медиум за съхраняването и разпространението на научната и социална памет.

***

Какво следва за българския книжовен език от така изложените особености? Най-напред трябва ясно да се дефинира

прекъснатостта в историческото му развитие. С нашествието на османците в България са разрушени всички съществували дотогава обществени структури и институции. Българите за векове загубват цивилизационната си перспектива за интелектуална реализация в рамките на съществуващата обществена йерархия в империята. Вече няма средства, възможности и организация за поддържане на грамотността и изобщо на книжовността. Само въпрос на време е постепенното обезграмотяване на и без това сравнително „тънките“ слоеве, владеещи и ползващи книжовния език. Така са премахнати наведнъж двете най-важни предпоставки: потребността от книжовен език и неговият потребител. Важно е да се посочи, че наличието на книжовен език не е само наличие на книжовни паметници и сбор от тях, а представлява единен комплекс от книжовноезикова практика (продукция) и носители/потребители на книжовния език. Последните са резултат от образование, което способства за непрекъснато нарастване на масата на владеещите и ползващите книжовния език. Границата между XIV и XV в. е важен предел в българската книжовноезикова история. Тук се прекъсва нишката на развитието на средновековния български книжовен език, той постепенно изтлява и няма условия и възможност да прескочи в следващия цивилизационен етап. Вместо нарастване на масата на хората, владеещи книжовния език, се наблюдава бързото ѝ свиване.

Важно е да се посочи, че книжовните езици на Средновековието и на Новото време са различни по тип. По-горе посочих, че през Средновековието книжовноезиковата продукция има сравнително малък обем – това се дължи на модела на обществено устройство. Книжовният език (независимо от конкретните различия) съществува и се практикува в писмена форма, а книжовно-разговорен език няма, защото поради ниската интелектуализация самият живот не го изисква. В Новото време бързото икономическо и технологическо развитие се дължи най-много на възможността чрез книгопечатането да се осъществи масов достъп до всякакъв вид интелектуални постижения на човечеството. А това се осъществява именно посредством книжовния език. Сега трудът е интелектуализиран, обществото е високо образовано, а отделните му индивиди имат сравнително много свободно време за всякакъв вид интелектуална дейност. Видна е значителната типологична разлика между средновековните и съвременните книжовни езици.

***

Когато се проследява историческото развитие на българския и на немския книжовен език, се установява определен хронологически синхрон. В това могат да се търсят различни причини – обществени, езикови, познавателно-филологически. Описанието и на двете истории се подразделя на 3 периода, носещи в названията си като първа съставка съответно „старо-“, „средно-“ и „ново-“. Границите на първите два периода съвпадат приблизително напълно, а при третия се проявяват разлики, които именно са важни за формирането на днешното състояние.

В средновековна Германия за религиозни нужди се използва единствено латинският език. В същото време за светски нужди започва да се ползва немският. Така книжовноезиковото битие на средновековна Германия се осъществява в две генетично различни равнини – религиозно-черковната на латински, а светската на немски. В България в същото време книжовният език възниква на основата на живата народна реч, за да обслужва най-напред черквата, а след това се разпростира и върху светския живот. Тези различия в двете общности довеждат до по-значими разлики в развитието на двата народа и съответно на взаимоотношенията между обществото и книжовния език. Типологически общественото и книжовноезиковото развитие в двете общности е сходно до края на XIV в., когато завършва средният книжовноезиков период. Много съществено е да се отбележи, че за опознаването на състоянието на двата книжовни езика от това време разполагаме с напълно различна по обем паметникова база. За пример е достатъчно да се спомене, че само в Южна Германия са запазени над 500 000 грамоти от XIII в. Разбира се, преобладаващата част са на латински, а само малък брой са на немски. Когато сравним това положение с наличното в България, установяваме у нас почти пълната липса на паметници от този административен и делови жанр (като изключим запазените няколко царски грамоти). Следователно познавателните ни възможности за този откъслек от време за двата езика са различни.

Един от най-съществените показатели, които имат отношение към книжовния език, е образованието изобщо и образователният статус на населението. В резултат на решенията на IV латерански събор през 1215 г. в Средна и Западна Европа, в това число и в Германия, започва масовото създаване на народни училища към всяка черква. Те са известни като „латински училища“ (Lateinschulen) и в тях обучението се свеждало до заучаването на религиозни текстове на латински. Например в тези

училища се използвал нашироко методът на подстрочниците, посредством които на младежите се показвал дословният превод на латинските текстове. Покрай многото други детайли за нас е важно да отчетем особената грижа на институциите за масовото обхващане на младежите в тази образователна система, което е оставило дълбоки следи в цялото немско общество и неговата народопсихология.

В същото време и в средновековна България се осъществява образователен процес. Сведенията относно образоваността на населението обаче са повече от оскъдни. Известни споменавания за училища има в някои жития на светци. Знае се нещо и около учението на Йоан Кукузел. Теофилакт ни е оставил информация за дейността на Климент Охридски и 3 500-те ученици, от които „имал във всяка епархия по неколцина мъже“. Надеждни от това време са и данните за училищата на Евтимий и на Теодосий Търновски от втората половина на XIV в., които преследвали чисто религиозни цели. Най-обхватни са автентичните сведения за тогавашното образование, които черпим от трактата *Сказание изявлено о писменех* от Константин Костенечки. Все пак представите за образователното състояние на обществото не придобиват плътност, защото сведенията са откъслечни и крайно недостатъчни. И така образователният „пейзаж“ на Първото и Второто българско царство остава относително неясен. Трудно може да се допусне, че е съществувала стройна образователна система, която масово да обхваща населението. Може би е добре да се спомене, че още в 681 г. на Шестия вселенски събор в Цариград е било взето решение за масовото създаване на училища към черквите. Както стана ясно по-горе, в Средна и Западна Европа това става почти 6 века по-късно. Най-ранното известно на мене подобно сведение у нас е свързано с дейността на Петър Богдан, който като софийски католически епископ призовава през 1653 г. свещениците от своята епархия да създават черковни училища. Както е известно, събитията попречили за трайното реализиране на това намерение.

***

С края на XIV в. и в българската и в немската общност настъпват важни промени. България бива завладяна от османците и с това започва петвековното несамостоятелно съществуване на българския народ, неслучайно наричано не само от нас „робство“. Така се слага край на книжовноезиковото развитие от времето на Второто българско царство. Обществените структури биват

разрушени и изчезнали двете важни предпоставки за развитие на книжовния език: потребност и потребител.

В немската история няма такава повратна точка, каквато е за Балканите османското нашествие. Четири важни условия способстват за по-нататъшното развитие на книжовния език там: 1. Бързо нараства самостоятелността и ролята на градовете и гражданството. 2. Появяват се първите университети. 3. Реформацията създава нов идеологически фон, способстващ за бързото модернизиране на обществото и за развитието на науката и образованието. 4. Изобретението на Й. Гутенберг довежда до бързото разпространение на печатните книги в големи еднотипни тиражи на ниски цени, което позволява масов достъп до книгата и до натрупаното в нея мисловно наследство.

Докато така се осъществява все по-голямо сплотяване на немската общност и се стига до запълването на цялата обществена пирамида с повсеместна грамотност, в България развитието върви по обратния път: в обществения живот се наблюдава разпад, на книжовното поприще настъпва упадък, образованието замира. Достатъчно е да посочим българските еквиваленти на посочените по-горе четири важни за немското общество показателя: градският живот е крайно ограничен, университет ще се основе чак пет века по-късно, самостоятелна черковна организация няма, книгопечатането започва да играе някаква роля в началото на XIX в., т.е. 3 века и половина след изобретяването си.

***

Направеното изследване обосновава причините за различията във функционирането на комплексите на двата книжовни езика в съвременieto ни. В синтезиран вид излагам изводите от успоредното разглеждане на развитието им и така очертавам техните исторически типове:

- Немският книжовен език се развива *дълготрайно, постъпателно, непрекъснато и бавно*, докато българският книжовен език претърпява *прекъснато във времето, краткотрайно и много интензивно* развитие.
- Немският книжовен език се създава и оформя в условията на постоянна *вертикална опозиция между социално горе и социално долу* при *едновременна хоризонтална (географска, диалектна) опозиция* между немския север и немския юг. За българския книжовен език е характерна *социалната хомегенност и наличието единствено на хоризонтална опозиция* между българския изток и българския запад.

- В процеса на изграждане двете общества сочат различна социална разслойка: немското е *многослойно (многоетажно)*, а българското е *еднослойно (хомогенно)*.
- През Средновековието немският книжовен език възниква, за да обслужва *светската сфера*, а латинският е предназначен за религиозни цели. Българският книжовен език възниква, за да обслужва най-напред *религиозната сфера*, а след това се разпростира и върху светския живот.
- В немските земи се проявява сравнително ранна грижа за *масовото образование и ограмотяване* на обществото, докато след турското нашествие у нас в продължение на векове *няма образователна мрежа*.
- Различно е *състоянието на изграденост и консолидираност на книжовния език* към моментите на кодификация на двата езика. Вследствие на това днес наблюдаваме редица проблеми във взаимоотношенията между българското общество, от една страна, и кодификацията на книжовния език, от друга.

Литература

- Ванков, Н. 1930, *История на учебното дело в България*. София.
- Вълчев, Б. 2009, *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. София.
- Гюзелев, В. 1985, *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България – XIII–XIV в.* София.
- Даскалова, Кр. 1999, *Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към Модерното време*. София.
- Цонев, Б. 1984, *История на българският език*. София (фототипно издание).
- Hammerstein, N. (Hg.) 1987, *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. München.
- König, W. 1978, *DTV-Atlas zur deutschen Sprache. Tafeln und Texte*. München.
- Polenz, P. 2000, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*. De Gruyter.
- Schildt, J. 1976, *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin.
- Schmitt, L.-E. 1966, *Die Geschäftssprache von 1300 bis 1500*. Köln.
- Wohlgemuth, J. *Geschichte der deutschen Sprache*. In: www.lingvist.de/Deutsch/gds